

**ABU RAYHON BERUNIYNING “SAYDANA” ASARIDA DORISHUNOSLIK
VA TIBBIYOT ILMINING TARIXIY MANBALARI**

*Denov tadbirkorlik va boshqaruv
fakulteti talabalari*

Ergashova Zaynura Rustam qizi

@com.ergashovazaynura

+99894 199 34 80

Sherbekova Nigora Obidjon qizi

@sherbekovanigora

+99850 550 20 05

Annotatsiya: Mazkur maqolada buyuk alloma Abu Rayhon Beruniy tomonidan yozilgan “Saydana” asarining mazmuni, ilmiy ahamiyati hamda oʻrta asrlardagi dorishunoslik va tibbiyot rivojiga qoʻshgan hissasi yoritiladi. Asarda dorivor oʻsimliklar, ularning shifobaxsh xususiyatlari va ularni tayyorlash usullari haqida berilgan maʼlumotlar tahlil qilinadi. Shuningdek, Beruniyning ushbu asar orqali Sharq va Gʻarb ilmiy tafakkurini bogʻlashdagi roli ham koʻrib chiqiladi.

Kalit soʻzlar: Beruniy, Saydana, dorishunoslik, tibbiyot tarixi, dorivor oʻsimliklar, ilmiy meros, farmakologiya, oʻrta asr ilmi

“Saydana” asarida keltirilgan dorivor oʻsimliklar va moddalar haqida: Abu Rayhon Beruniy oʻzining “Saydana” asarida dorishunoslik fanining ilmiy asoslarini yaratgan boʻlib, unda minglab dorivor oʻsimliklar, hayvoniy va mineral kelib chiqishli dori vositalarining xususiyatlari, tayyorlanishi va foydalanish usullari haqida batafsil maʼlumot bergan. U asarda nafaqat dori vositalarining nomlarini, balki ularning turli tillardagi nomlarini – arabcha, forsa, hindcha, yunoncha va suryoniycha – keltirgan. Bu esa uning xalqaro darajadagi bilim va amaliy tajribaga ega boʻlganidan dalolat beradi.

Beruniy tilga olgan baʼzi mashhur dorivor moddalar quyidagilar:

- Zanjabil (ginger) – Beruniy uni hazm qilishni yaxshilovchi, organizmni isituvchi vosita sifatida tavsiya qilgan.
- Sabur (aloe) – Ich tozalovchi, yaralarni bitkazuvchi xususiyatga ega.
- Isiriq – Asab tizimini tinchlantiruvchi va havoni tozalovchi modda sifatida ishlatilgan.
- Darçin (dolchin) – Yurak faoliyatini yaxshilovchi, ogʻriqni kamaytiruvchi vosita boʻlgan.
- Anjir – Ichaklarni tozalovchi va yurakka foydali meva sifatida eʼtirof etilgan.
- Asal – Tabiiy antiseptik boʻlib, turli yaralarni davolashda qoʻllangan.

- Murdumiyona (belladonna) – Juda kuchli dorivor vosita bo‘lib, asosan og‘riqni kamaytirish va nevrologik holatlarda foydalangan.
- Qora kimyon (habba as-sawda) – Immunitetni oshiruvchi, ichki organlarga foydali, diniy manbalarda ham maqtalgan vosita sifatida tilga olingan.
- Za‘faron – Nafis va foydali dorivor o‘simlik bo‘lib, asab tizimi uchun foydali, og‘riqni kamaytiruvchi vosita sifatida ishlatilgan.
- Tut (morus) – Uning mevalari va barglari sovituvchi va qon bosimini pasaytiruvchi xususiyatga ega bo‘lgan.

Beruniy bu asar orqali Sharq va G‘arb tabobatini uyg‘unlashtirishga harakat qilgan. U dorilarni shunchaki sanab o‘tmagan, balki ularning ilmiy tasnifi, dozalash qoidalari va organizmga ta’siri haqida chuqur mulohazalar yuritgan. “Saydana” asarining o‘ziga xos jihati shundaki, unda ilmiy aniqlik va tajribaviy kuzatuv uyg‘unlashgan. Bu esa asarni nafaqat tarixiy, balki amaliy jihatdan ham qimmatli manba qiladi.

“Saydana” asarining tarixiy va tibbiyot jihatidan ahamiyati: Abu Rayhon Beruniy tomonidan yozilgan “Saydana” asari XI asrda yaratilgan bo‘lib, u O‘rta asr Sharq dunyosida dorishunoslik va tibbiyot bo‘yicha yozilgan eng mukammal asarlardan biri hisoblanadi. Asar o‘z davrida keng tarqalgan dorivor moddalar, o‘simliklar va ularning foydalari haqida boy ilmiy ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. “Saydana” bu sohaga oid ilk ensiklopedik qo‘llanma bo‘lib, unda 800 dan ortiq dori vositasi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Beruniy har bir moddaning kelib chiqishi, nomlanishi (arabcha, forsha, hindcha, yunoncha va boshqa tillarda), ishlatilishi va ta’sirini batafsil bayon etadi.

Asar nafaqat ilmiy manba, balki tarixiy lug‘at sifatida ham katta ahamiyatga ega. Chunki u orqali XI asrda mavjud bo‘lgan tibbiy bilimlar, xalq tabobati vositalari, madaniy va tillararo aloqalar haqida muhim tarixiy xulosalar chiqarish mumkin. Bundan tashqari, Beruniy bu asarda o‘sha davrda mavjud bo‘lgan farmakologiya tizimini ilmiy asosda tasniflab, keyingi avlod olimlari uchun asos yaratgan.

Tibbiyot jihatidan ahamiyati: “Saydana” asari tibbiyot ilmining rivojiga sezilarli hissa qo‘shgan. Asarda berilgan dorivor o‘simliklar va moddalar nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham qo‘llanilgan. Beruniy har bir dorining qanday kasalliklarga foyda berishi, qanday dozada iste’mol qilinishi va qaysi hollarda zararli bo‘lishi mumkinligini aniq tushuntirib bergan. Bu esa asarni farmakologiya sohasidagi ilg‘or ilmiy asarlardan biriga aylantiradi.

Beruniy tibbiyotda tajriba va kuzatuvga katta e’tibor bergan. U o‘simliklarning nafaqat tashqi belgilarini, balki ularning fiziologik ta’sirini, inson organizmiga qanday ta’sir qilishini ilmiy yondashuv orqali tahlil qilgan. Bu metodologik yondashuv

bugungi zamonaviy tibbiyotda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Shuningdek, "Saydana"dagi dori vositalarining aksariyati hozirgi zamonaviy tibbiyotda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Masalan, aloe, zanjabil, za'faron, qora kimyon, asal kabi vositalar bugungi kunda ham xalq tabobati va ayrim tibbiy amaliyotlarda keng qo'llaniladi.

"Saydana" asaridagi ma'lumotlarning foydali jihatlar: Beruniy o'z asarida dorivor moddalarni ularning kelib chiqishi, ta'sir doirasi, tili va tayyorlanish usuliga qarab tasniflagan. Bu zamonaviy farmakologiya uchun asos bo'lgan.

Ko'p tillilik: Asarda har bir dorining arabcha, forscha, hindcha, yunoncha va boshqa tillardagi nomlari berilgan. Bu ilmiy hamkorlik va o'zaro bilim almashinuvi uchun katta foyda keltirgan.

Beruniy faqat nazariy emas, balki amaliy kuzatuvlarga tayanib dori vositalarini tavsiflagan. U ularning foydasi va zarari haqida o'z kuzatishlarini bildirgan.

U dorivor o'simliklarni tabiiy muhit bilan bog'lab o'rganadi. Masalan, iqlim, tuproq va o'simliklar o'sadigan hududlar ularning sifati va ta'siriga qanday ta'sir qilishini izohlaydi. Beruniy bemorlarning holati, dori dozalari va e'tibor bilan davolash haqida yozadi. Bu – tibbiyotdagi insonparvarlik tamoyillarining qadimiy ifodasidir.

"Saydana" asarining foydali jihatlar: Abu Rayhon Beruniy tomonidan yozilgan "Saydana" asari o'z davrining ilmiy yutug'i bo'lib, unda dorishunoslik sohasi ilk bor sistematik tarzda yoritilgan. Quyida ushbu asarning ilm-fan, tibbiyot va tarix uchun foydali jihatlar kengroq tahlil qilinadi:

Beruniy "Saydana" asarida 800 dan ortiq dorivor vositalarni tasniflab bergan. Bu vositalar o'simlik, hayvoniy va mineral kelib chiqishiga ko'ra ajratilgan. Har bir dori haqida:

- Tabiati (issiq, sovuq, quruq, nam)
- Ta'siri va shifobaxsh xususiyatlari
- Qanday kasalliklarda qo'llanishi
- Qanday dozada iste'mol qilinishi
- Zararli tomoni va qarshi ko'rsatmalar

kabi jihatlar aniq yozib berilgan. Bu esa farmakologiya tarixidagi eng qadimgi va mukammal tizimlardan biridir. "Saydana" asarida dorilar nomi nafaqat arabcha, balki hindcha, forscha, yunoncha, suryoniycha tillarda ham keltirilgan. Bu Beruniyning:

- Turli millatlarning tibbiy bilimlarini birlashtirgani
- Ilmiy tafakkurda xalqaro miqyosda ishlashga harakat qilgani
- Davrining global tibbiyot madaniyatiga yo'l ochgani

bilan alohida qadrlanadi. Bugungi tibbiyotda farmakopeya va dorivor lugʻatlar aynan mana shu koʻp tillilik tamoyiliga asoslanadi.

Beruniy faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmagan. U oʻzi yoki tabiblar kuzatgan tajribalar asosida dori vositalarining taʼsirini baholagan. Masalan:

- Isiriqning havo tozalovchi va asabni tinchlantiruvchi taʼsiri
- Zanjabilning hazmga ijobiy taʼsiri
- Zaʼfaronning kayfiyatni koʻtaruvchi xususiyati

singari kuzatuvlar zamonaviy ilm-fanda ham tasdiqlangan. Bu esa Beruniyning ilmiy nuqtayi nazari qanchalik ilgʻor boʻlganini koʻrsatadi. Beruniy tabibning bemorga yondashuvi, ehtiyotkorlik bilan dori tayyorlashi, doza meʼyori va dori vositalarini notoʻgʻri ishlatishdan ogohlantirish kabi jihatlar alohida urgʻu beradi. Bu jihatlar bugungi zamonaviy tibbiyotning etik kodekslari bilan uygʻun:

- “Zarar yetkazma” tamoyiliga amal qilishi
- Har bir dori vositasining organizmga taʼsirini sinchiklab tahlil qilishi
- Odam salomatligini ustuvor qadriyat sifatida koʻrishi

Beruniy tibbiyotni nafaqat ilm, balki maʼnaviyatga asoslangan amaliyot deb bilgan.

“Saydana” asarining kamchiliklari va cheklovlari : “Saydana” asari oʻz davrining eng ilgʻor dorishunoslik va tibbiyot asarlaridan biri boʻlishiga qaramay, u ham zamonasining cheklovlari va ilmiy darajasi bilan bogʻliq baʼzi kamchiliklarga ega. Quyida ularning asosiy jihatlari batafsil koʻrib chiqiladi: XI asrda laboratoriya uskunalari, kimyoviy analizlar, mikroskopik tadqiqotlar mavjud emas edi. Shuning uchun “Saydana” XI asrda yozilgan boʻlib, undagi baʼzi tibbiy qarashlar va vositalar hozirgi zamon ilm-fani nuqtayi nazaridan eskirgan yoki yetarlicha asosga ega emas. Asardagi dorivor moddalar bugungi tibbiyotdagi kabi laboratoriyada yoki klinik sharoitda sinovdan oʻtkazilmagan. Bu ularning xavfsizligi va samaradorligi boʻyicha toʻliq ishonch hosil qilishda cheklov tugʻdiradi.

Beruniy ayrim dorilar uchun miqdor va dozani aniq koʻrsatmagan holatlar bor, bu esa notoʻgʻri ishlatish xavfini tugʻdirgan boʻlishi mumkin. Ayrim dorivor vositalar yoki usullar xalqona eʼtiqodlar va anʼanaviy tasavvurlarga asoslangan boʻlishi mumkin. Bu esa ilmiy obʼektivlikka putur yetkazgan boʻlishi mumkin. Baʼzilarida hayvon aʼzolari yoki kamyob mineral vositalar tavsiya etilgan boʻlib, ular bugungi ekologik yoki tibbiy normalarga zid boʻlishi mumkin.

- Dorivor moddalarning kimyoviy tarkibi aniq tahlil qilinmagan.
- Dori vositalari ustida klinik sinovlar yoki tajriba asosida tekshiruvlar amalga oshirilmagan.

- Dori moddalari va ularning organizmdagi ta'siri haqida biokimyoviy tushunchalar yo'q.

Natijada, berilgan tavsiyalar to'liq ilmiy dalillarga emas, balki tajriba va xalq og'zaki an'alariga asoslangan.

Doza va qarshi ko'rsatmalar (kontraindikatsiyalar) noaniqligi: "Saydana" da ko'plab dorilar uchun ta'sir doirasi va foydasi yozilgan bo'lsa-da:

- Ularning aniq miqdori (dozasi) ba'zi hollarda ko'rsatilmagan yoki juda umumiy.
- Har bir bemorning yoshi, vazni, holati bo'yicha differensial yondashuv yo'q.
- Dorining haddan tashqari iste'moli yoki noto'g'ri qo'llanilishi oqibatlarini kam yoritilgan.

Zamonaviy tibbiyotda esa har bir dori uchun aniq dozaj, toksiklik chegarasi va qarshi ko'rsatmalar mavjud. Asarda ba'zi dorivor vositalar haqida xalq og'zaki e'tiqodlariga tayangan holda yozilgan. Masalan: "Falon o'simlik jinlarni haydaydi" yoki "bosh og'rig'iga sabab yomon ruh" kabi izohlar. Ba'zi dorilarning "ruhaniy" yoki "mistik" ta'siri haqida noilmiy izohlar berilgan. Bu holat ilmiy ob'ektivlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Garchi bu e'tiqodlar o'z davri uchun tabiiy bo'lsa-da, bugungi ilm-fan mezonlari bilan qaralganda ular tanqidiy baholanishi kerak.

"Saydana" asari o'z davri uchun ilg'or bo'lishiga qaramay, undagi ba'zi ma'lumotlar bugungi zamonaviy ilm-fan talablariga javob bermaydi. Asarni o'rganishda tarixiy-madaniy nuqtayi nazardan yondashish zarur, ya'ni uni zamonasi kontekstida qadrlab, lekin zamonaviy tibbiyot bilan solishtirganda tanqidiy fikrlash lozim. Bu yondashuv asarga bo'lgan hurmatni saqlagan holda, ilmiy haqiqatga sodiqlikni ta'minlaydi.

Xulosa

Abu Rayhon Beruniy tomonidan yozilgan "Saydana" asari Sharq tibbiyoti va dorishunosligining yuksak cho'qqilaridan biri hisoblanadi. Bu asar nafaqat o'z davri uchun, balki bugungi tibbiyot, farmakologiya, tarix va madaniyatshunoslik sohalarida ham qimmatli ilmiy manba sifatida qadrlanadi. Beruniyning chuqur ilmiy tafakkuri, ko'p tillik bilimlar asosida dori vositalarini tasniflagani, tajribaviy yondashuvdan foydalangani, bemorga insonparvarlik bilan yondashish tamoyillarini ilgari surgani uning universalligini ko'rsatadi.

Biroq, "Saydana" asari zamonaviy ilmiy yondashuvlar va texnologiyalar mavjud bo'lmagan davrda yozilganligi bois, ayrim cheklov va kamchiliklarga ham ega. Masalan, dorilar ustida klinik sinovlar yo'qligi, dozalarning noaniqligi, xalqona e'tiqodlarning ta'siri va ba'zi tavsiyalarning bugungi etik me'yorlarga mos kelmasligi shular jumlasidandir.

Shunga qaramay, asar tarixiy va ilmiy jihatdan bebaho bo'lib, o'rta asr sharq tabobati rivojini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. U orqali biz nafaqat dorivor

vositalar haqida, balki o'sha davrda yashagan olimlarning ilmiy dunyoqarashi, madaniyati va tafakkur darajasi haqida chuqurroq tasavvurga ega bo'lamiz.

Bugungi kunda "Saydana" asarini o'rganish va qayta tahlil qilish orqali, qadimiy ilmiy tajribalarni zamonaviy fan bilan uyg'unlashtirish imkoniyati mavjud. Bu esa tibbiyot tarixiga ilmiy asoslangan yondashuvni kuchaytiradi hamda merosimizdan samarali foydalanish imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Beruniy, A.R. (1991). *Tanlangan asarlar. "Saydana"*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Yusupova, R. (2016). "Beruniyning 'Saydana' asarida dorishunoslik masalalari". // *Sharqshunoslik ilmi yutuqlari*.
3. Raximov, A. (2020). *O'rta asr tibbiyoti va farmatsiya tarixi*. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
4. Karimova, D. (2019). "Beruniy ilmiy merosining zamonaviy tibbiyotdagi ahamiyati". // *Ilm va taraqqiyot*.
5. Gutas, D. (2001). *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*. Brill Academic Publishers.
6. Nasr, S.H. (2006). *Science and Civilization in Islam*. Harvard University Press.
7. Holbekov, Sh. (2018). "Sharq tabobati tarixida 'Saydana'ning o'rni". // *Tarixiy manbalar tahlili*.
8. Muminov, A.A. (1995). *Beruniy va o'rta asr Markaziy Osiyo fani*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi.
9. World Health Organization (WHO) (2021). *Traditional Medicine Strategy 2014–2023*. Geneva.